

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин мамлекеттик тил жана кеп маданияты кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси:

КР УИАнын академиги,
филология илимдеринин
доктору, профессор
Б. Ө. Орузбаева

Расмий оппоненттер:

КР УИАнын корреспондент мүчөсү,
филология илимдеринин доктору,
профессор **Т. К. Ахматов**

Филология илимдеринин
кандидаты, доцент
И. Абдувалиев

Жетектөөчү мекеме:

Ж. Баласагын атындагы
Кыргыз улуттук университетинин кыргыз тил илими кафедрасы

Диссертация 2006 – жылдын « 5 » *июль* саат *10.00*го Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын Тил илими институтундагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д 10.05.299 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2006-жылдын « 5 » *июль* жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, филология илимдеринин кандидаты

Б.А. Жайлообаев

ИЗИЛДӨӨ ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык изилдөөнүн актуалдуулугу. К. Тыныстанов өзүнүн илимий көрөңгөсү жана активдүүлүгү менен замандаш башка окумуштуулардан кескин айырмаланган. Ал кыска мөөнөттүн ичинде окуу программаларын түзгөн, окуу китептерин жана окуу куралдарын даярдап, басмадан чыгарган, көркөм чыгармаларды жазган, замандаштарынын эмгектерин рецензиялаган жана редактирлеген. Бул эмгектердин бир тобу жарык көргөн, калган бөлүктөрү Касым Тыныстановдун өздүк архивинде калган. Ал репрессиялангандан кийин, эмгектеринин бир тобу жок болгон. Айрымдары гана КР ИУАнын кол жазмалар фондусуна тапшырылган. Натыйжада, К. Тыныстановдун кыргыз тил илиминин түптөлүшүндөгү атуулдук эмгеги элге толук жетпей калган. Анын терс таасири кыргыз тил илиминин түптөлүү жана калыптануу маселелерин иштеп чыгууда да бүгүнкү күнгө чейин ачык байкалат. Ушул маселелердин чечилиши, башкача айтканда, К. Тыныстановдун архивдик илимий мурастарынын жарыяланышын тактоо жана аларга илимий талдоо жүргүзүү кыргыз тил илиминин тарыхый башатын аныктоого, К. Тыныстановдун илимий дараметин баалоого жана кыргыз тилинин изилденүү этаптарын белгилөөгө негиз түзөт. Биздин бул илимий изилдөөбүздүн **актуалдуулугу** ушул маселелерди илимий негизде чагылдыруу менен тике байланышат.

Диссертациялык изилдөөнүн жаңылыгы К. Тыныстановдун архивдик материалдарын илимий негизде баалоо менен байланыштуу каралат. Азыркы мезгилге чейин К. Тыныстановдун көптөгөн эмгектери, айрым эмгектерин эске албаганда, (Мисалы: Тыныстан уулу Касым. Эне тилибиз. – Фрунзе, 1928; Тыныстан уулу К. Эне тилибиз. – Маскөө, 1931; Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. – Фрунзе: Кырмамбас, 1934; Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе, 1936; ж.б.) архивдик материал катары сакталып турат. Бул эмгектерге бүгүнкү күндүн бийиктигинен баа берүү тарыхтын өктөм талабы болуп саналат. Изилдөө ишибиздин жаңылыгы – К. Тыныстановдун **архивдик эмгектерине** лингвистикалык баа берүү.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты - К. Тыныстановдун кыргыз тил илиминдеги ордун, анын кыргыз терминологиясын негиздөөдөгү эмгегин, сөздүктөрдү түзүүдөгү илимий принциптерин, сөздүн маанилерин сөздүк түзүү ишинде пайдалануу чеберчилигин, окумуштуунун кыргыз тил илиминин курулушундагы эмгектеринин маанисин ачып берүү.

Диссертациялык иштин милдеттери – К. Тыныстановдун архивдик материалдарына обзор берүү, илимпоздун лексико-

графиялык мурастарында терминдерди жасоо жана калыкталоо ыкмаларын, орус тилинен өздөштүрүлгөн терминдердин кыргызча жазылышын жана айтылышын, айрым сөздөрдүн стилистикалык колдонулуучу чегин белгилөө. Окумуштуунун сөздүк түзүүнүн үстүндө иштөөсүндө сөздөрдүн синонимдештиги, вариантташтыгы, антонимдештиги, омонимдештиги, полисемиялуулугу, башка тилдерден өздөштүрүлгөндүгү, диалектилик, эскирген жана жаңы сөздөр экендиги, алардын стилистикалык катмарлары иликтенди. К. Тыныстановдун окуу программаларынын түзүлүш принциптерин жана кыргыз алфавитин түзүүдөгү жана бул багыттагы табылгаларына илимий баа берүү да ишибиздин милдеттерин түзөт.

Изилдөөнүн методологиялык негиздери жана методдору. Илимий эмгекти жазууда лингвистика, окутуунун методу жана ага тиешеси бар ата мекендик жана орус ж. б. филолог окумуштуулардын илимий изилдөөлөрү жетекчиликке алынды.

Диссертациялык изилдөө ишибизде салттуу лингвистикалык баяндама, сыпаттама жана салыштырма методдор колдонулду.

Диссертациялык изилдөөнүн объектисин К. Тыныстановдун КР ИУАнын кол жазмалар фондусунда сакталып турган жарыяланбаган илимий эмгектери түзөт.

Изилдөө ишиндеги зарылдыкка ылайык архивдик материалдар менен кошо К. Тыныстановдун жарык көргөн эмгектери жана анын замандаштары тарабынан жазылган окуу китептери жана окуу куралдары да пайдаланылды.

Изилдөөнүн предметин К. Тыныстановдун илимий мурастарында термин жасоо, орфография, орфоэпия маселелеринин чечилиши, кыргыз тилинин программаларынын түзүлүү өзгөчөлүктөрү жана Кыргызстанда тил курулушу маселесине илимпоздун XX кылымдын 20-30-жылдарында кошкон салымын иликтөө түзөт.

Изилдөө ишинин теориялык жана практикалык мааниси. «Кыргыз жергесине Совет бийлиги орноп (1917-1918- жылдардан баштап), андан көп узабай аймактык - саясий администрациялык өз алдынчалыкка ээ болгондон тарта (1924-жыл), эне тилибиздин жазма формасы түзүлүп, анын туундулары: эне тилдин өзгөчөлүктөрүнө негизделген алфавит, окутуу билим берүү, басма сөздүн тармакталып жайылышы, башкаруу-администрациялык иштерди жүргүзүүгө көркөм адабияттын жазма түрлөрүнүн кеңири кулач жайышы ж.б. өркүндөшү менен анын колдонулуу (функциясы) алкагы кеңеет» [Орузбаева Б. Мамлекеттик тилдин өркүндөө келечеги, 7-бет.]. Тарыхый мындай зор окуя элибиздин маданиятын көтөрүүгө чоң мүмкүнчүлүк ачкан. Ушул процесске алгачкылардан болуп катышкан жана өзүнүн илимий эмгектери

менен үлүш кошкон К. Тыныстановдун изилдөө иштери кыргыз тил илиминин түптөлүшүнүн негизин түзөт.

К. Тыныстановдун эмгектеринин дээрлик бүт бардыгы бүгүнкү кыргыз тил илиминин теориялык негизинин башаты болуп саналат. Изилдөө ишибиздин теориялык мааниси илимпоздун кыргыз тил таануу илиминдеги теориялык жоболорун жана бүгүнкү кыргыз тил илиминин алгачкы өнүгүү тенденциясын белгилөөгө негиз болот.

К. Тыныстановдун тил илиминдеги ачылыштарынын практикалык мааниси өтө чоң болгон. Анын окуусу кыргыз тилинин сөздүктөрүн, окуу китептерин жана окуу куралдарын түзүүдө, терминдерин иштеп чыгууда өзүнүн актуалдуугун бүгүн да жоготкон жок.

Илимий изилдөөнүн жыйынтыктарын кыргыз адабий тилинин, кыргыз тилин окутуунун методикасын, кыргыз лексикографиясынын, орфографиясынын, орфоэпиясынын, пунктуациясынын, терминологиясынын жана сөз жасоонун тарыхын иштеп чыгууда, жогорку окуу жайларында атайын курстарды жана атайын семинарларды өтүүдө пайдаланууга болот.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

- К. Тыныстановдун архивдик материалдары - бүгүнкү күндөгү кыргыз тил илиминин жетишкендиктеринин алгачкы башаты.

- К. Тыныстановдун термин түзүү принциптери кыргыз лексикографиясын түптөөдөгү зор табылгалары болуп эсептелет.

- Окумуштуунун илимий ачылыштары кыргыз тилинин сөздүктөрүн, окуу китептерин, окуу куралдарын түзүүгө негиз болот.

- Илимпоз түзгөн лингвистикалык сөздүктөр лексикалык бирдиктердин чыгыш теги, эски жана жаңылыгы, көп маанилүүлүгү гана эмес, стилистикалык жактан да көп түрдүүлүгү менен айырмаланат.

Диссертациянын апробацияланышы. Диссертация КР ИУАнын Манас таануу жана көркөм өнөр борборундагы кол жазмалар бөлүмүндө (1998), Ош МУнун мамлекеттик тил жана кеп маданияты кафедрасынын кошмо жыйынында (2006) талкууланган. Иштин негизги мазмуну КР ИУАсында К. Тыныстановдун 90 жылдыгына арналган илимий-практикалык конференцияда (1996), Ош МУнун 50 жылдыгына, Оштун 3000 жылдыгына арналган республикалык илимий-практикалык конференцияларда (1998) доклад жасалды жана бир тобу адистештирилген басымаларда КР ИУАсынын кабарлары (2002), КУУнун жарчысы (2002, 2004, 2005) жарык көрдү. Изилдөө иштин айрым бөлүктөрү боюнча дипломдук иш корголгон (2003),

ошондой эле факультеттин илимий ийримдеринде доклад окулуп турат. Темага байланыштуу 8ден ашык макала жарык көрдү.

Изилдөөчүнүн жеке салымы – диссертациялык изилдөөдө К.Тыныстановдун архивдик материалдары боюнча илимий табылгаларына жана жоболоруна илимий жактан баа берүү диссертанттын кыргыз тил илимине кошкон жеке салымы болуп эсептелет.

Диссертациянын структурасы. Жумуш киришүүдөн, төрт главадан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат.

1 глава. К. Тыныстановдун өмүрү жана чыгармачылыгы

Бул главанын биринчи параграфында К.Тыныстановдун өмүрү, чыгармачылыгына архивдик материалдардын негизинде басым жасалды. Экинчи параграфында КР ИУАсынын кол жазмалар фондундагы архивдик материалдарына обзор берилди.

2-глава. К. Тыныстанов кыргыз терминологиясынын башатында

Аталган главадан К. Тыныстановдун кыргыз терминологиясынын уюшулушуна жана улуттук терминологиянын жаралуу жана калыптануу тарыхына кошкон салымын байкоого болот.

Кыргыз улуттук терминология системасын түзүү зарылдыгы ХХ кылымдын 20-жылдарынан башталган. Бул илимий тармактын пайдубалын К. Тыныстанов сыяктуу окумуштуулар түптөгөн. Алар улуттук тилди мыкты билип, орус тилин доор талап кылган денгээлде өздөштүрүшкөндүктөн термин түзүү ишинде орус терминологиясынын салттары менен да тааныш болгон. Аны өз тажрыйбасында чыгармачылык менен пайдаланган.

К. Тыныстанов коомдук-саясий (№ 28 дело), зоологиялык (№ 27 дело), биологиялык (№ 29 дело), куштар классы боюнча (№ 84 инв.) жана коом-чарба терминдеринин (№ 85 инв.) сөздүгүн түзгөн. Диссертацияда зоологиялык, биологиялык жана куштар классы боюнча терминдердин орусча-кыргызча сөздүктөрүнө гана талдоо жүргүзүлдү.

Сөз (термин) жасоодо окумуштуу сөз жасоонун лексика-семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик, айрым учурда лексика-морфологиялык жана морфолого-синтаксистик жолдорун тандап, сөз жасоонун алгачкы моделдерин иштеп чыккан.

Сөз жасоо тил илиминин бир тармагы экендигин туура баамдаган (Б.Ө.Орузбаева, 2000, 201-б.). Анткени сөздөрдүн жасалышы ар кандай адабий тилдин байышын шарттап турат. Эгерде тил өзүнүн сөз жасоо мүмкүнчүлүгүн жоготсо, ал жок

болууга бет алган болот.

К. Тыныстанов биринчи кезекте, сөз жасоонун кыргыз тилиндеги ички ресурстарына кайрылган. Окумуштуунун бул аракетин эне тилдин ички бай мүмкүнчүлүктөрүн сезе билгендиги жана кыргыз тилинин башка тилдерден өздөштүрүлүүчү тилдик бирдиктерден таза сактоого жасаган аракети катары баалоого болот. Мунун далили окумуштуу тарабынан жасалган сөздөрдүн-терминдердин көбү бүгүнкү күнгө чейин пайдаланылып жатат.

К. Тыныстанов **сөз жасоонун семантикалык жолу** аркылуу орусча сөздү которууда кыргызчасынын кийинки семантикасын пайдаланган.

Мисалы: *Космос* - дүйнө, *Рифма* - обоз, *Колония* - отор, (№ 85 инв.). Ал эми төмөнкү сөздөр көп маанилүүлүк функцияда келип, илимпоз тарабынан термин катары пайдаланылган: *Агитация* – насаат, *Колонна* – сап, *Генезис* – чордон (№ 87 инв.). Буларда экиден кем эмес эквиваленттери сунуш кылынган: *Расчет* – 1) эсеп, 2) такташуу, 3) байда; *Дух* – 1) кайрат, 2) ындым, 3) үрөй, 4) арбак (№ 85 инв.) ж.б.

К. Тыныстанов тарабынан түзүлгөн сөздүктөрдө айрым коомдук-саясий терминдер кыргыз тилине антонимдик (*клятва* – *ант*, *каргыш*) жана омонимдик мааниде кабыл алынып, экиден кем эмес маанилери термин катары сунушталат: *Клятва* – *ант*, *каргыш* ж.б.

Сөз жасоонун морфологиялык жолу менен К. Тыныстанов орус тилиндеги жана орус тили аркылуу башка тилдерден өздөштүрүлгөн префикстүү атооч сөздөрдү кыргыз тилиндеги төмөнкү мүчөлөр аркылуу берген:

Орусча префикстер, аффикстер	Кыргызча мүчөлөр	Мисалдар
под-	-ча	<i>подкласс</i> – классча (27-дело) ж.б.
под-	-луу	<i>подсудимый</i> – соттуу (№ 85 инв.) ж.б.
а-	-сыз+лык	<i>аморализм</i> – маралсыздык (№ 85 инв.) ж.б.
над-	-ма	<i>надстройка</i> - үстөмө (№ 85 инв.) ж.б.
-ный	-луу, -лык	<i>гетеродонтный</i> – гетеродонттуу, -дук (27-дело) ж.б.
-ый, -ый, -изм, -ость, -ческий	-луу жана -лык	<i>лишневый</i> – лининдик, <i>достоверность</i> - шексиздик (27-дело) ж.б.

Ал эми «нео-, авто-, контр-» префикстери кыргызча «жаңы»,

«автор, чексиз», «каршы» сөздөрү менен берилип, «неовитализм – жаңы витализм (№ 85 инв.), автография – аптыр байаны, автократия – чексиз бийлик (№ 74 инв.), Контрреволюция – револутсага каршы (№ 85 инв.)» деген терминдер жасалган ж.б.

К. Тыныстанов ошол мезгилдеги терминдердин кыргыз тилине кабыл алынышын татаалдыгына карабастан «тилибизде пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү жалпы элге жеткиликтүү кылып берүү үчүн эне тилибиздин сөздүк байлыгы аркылуу туюндуруу муктаждыгын» (А.Исабекова, Т. Дүйшөналиева, Г. Карагулова. 1984, 8 – 22-б.) канааттандырган.

Орус тилиндеги аффикстүү терминдерди кыргызчалатууда К. Тыныстановдун сөз жана форма жасоочу мүчөлөрдүн сөз жасоодогу табиятын терең өздөштүргөндүгүн билүүгө болот. Орусчасында көптүк маанини туюнткан –**ы** мүчөсү, кыргызчасында –**лар** мүчөсү менен которуу аркылуу ишке ашырылган: **Верблюды – төөлөр, Семейство русанковые – чулдук сымалдуулар тукуму** (№ 84 инв.).

Ошондой эле 1. **Барьер – тосмо, торгоо**; 2. **Колебание – чайпалуу, термелүү, чакалуу** сыяктуу «синонимдик катарды түзгөн тилдик бирдиктердин маанилик табияты окшош, бирок стилистикалык табияты ар башка» (Т. Аширбаев, 2000, 44-б.) экендигин белгилейт. Бул термин сөздөрдүн стилистикалык коннотациялары төмөнкүдөй айырмачылыкка ээ: **чайпалуу** - идишке куюлган суюк заттын кыймылга келиши; **термелүү** - заттын ыргак менен кыймылга келиши (мисалы: *камертон*); **чайкалуу** - бир нерсенин өз калыбынан өзгөрүүсү (мисалы: *идиштеги суюктук же мээнин чайкалуусу* (медицинада)).

Синонимдик катарды түзгөн сөздөрдүн бирөө (**торгоо, чайкалуу**) адабий тилдин сүйлөшүү стилине, башкалары китеп стилине мүнөздүүлүгүн К. Тыныстанов адабий тилдин калыптанышынын алгачкы жылдарында эле ажырата алган.

Сөз жасоонун морфологиялык ыкмасы менен жасалган термин сөздөрдү сөз түркүмдүк белгилери боюнча төмөнкүдөй топтоштурууга болот:

1) **Зат + зат:** *зарылдык, аптеекчи, балчы, кендирчилер, сапажулар* ж. б. 2) **Зат + сын:** *молекулдуу, киртикчен, органсыз* ж. б. 3) **Сын + зат:** *үздүктүүлүк, чааралакей* ж. б. 4) **Этиш + зат:** *түйүк, түзөтмө, бурулма, качак, кубулжучулук, көрүм* ж.б. 5) **Этиш + сын:** *секиргич, курама* ж.б. 6) **Зат + кыймыл атооч:** *даттоо, далилдөө, тирилүү* ж.б.

К. Тыныстанов бул ыкманы сөздүктөрдү түзүүдө чыгармачылык менен пайдаланып, кыргыз лексикасын сан жана сапат жагынан көтөрүүгө салым кошкон.

Ал эми синтаксистик ыкма менен жасаган сөздөрүн өзү түзгөн принциптер боюнча орус тилинен калькалаган деп айтууга болот (Тыныстан уулу Касым, 1928, 34-33-б.). Мисалы: жарым калькаланган (*Поколение микрофическое – микросфера жеткинчеги*) (27-дело), которулбаган компоненти сол жагында (*Волокно нервное – нерв талчасы*), которулбаганы ортодо (*Железы внутренней секреции – Ички секретсийа бездери*), которулбаганы оң жагында (*Зоология прикладная – Жандама зоология*) (27-дело) ж.б.

Толук калькалоо окумуштуунун сөздүктөрүндө чыгармачылык менен иштелгендиги даана көрүнөт: **Тоо чыйпылдагы – Горный конек** (№ 84 инв.), **Оштун көк түлкүсү – Ферганская караганка** (27-дело). Мында калькаланган сөзгө улуттук жана жергиликтүү колорит берген. Ал эми тике өздөштүрүлгөн терминдин кайсы бир компонентине кыргызча мүчө уланат: **Артериялык гемал дуга – Дуга артериальная гемальная** (27-дело) ж. б.

Сөз айкаштарынын түрлөрү боюнча ээрчишүү байланышы аркылуу термин жасалган эмес. **Башкаруу байланышы** менен жасалган (*Востоковедение – чыгышты таануу* (№ 85 инв.) терминдер сейрек кездешет. Ал эми **таандык байланышы** менен жасалган терминдерде илик жөндөмөнүн орду эркин колдонулган, кээде көмүскөдө калтырылган: **Оштун көк түлкүсү – Ферганская караганка, Жаак чүкө сөөгү – Кость скуловая** (27-дело) ж. б.

Жандоочтук байланыштын үлгүсүндөгү терминдерде окумуштуу **сымак, сымал, чалыш** жандоочторун пайдаланган. Алар **сыяктуу** жандоочунун синонимдеши катары тилде активдүү колдонулуп, «... -ган мүчөлүү атоочтуктарга айкаша келип, окшотуу, окшошуу маанилерин билдирет» (И. Абдувалиев, Т.Садыков, 1997, 285-б.). Мисалы: **Ит сымак маймылдар тукуму – семейство собакообразные, Мышык сымал маки – катта; кошачий маки**, (29-дело) ж.б.

Ыкташуу байланышы менен жасалган: **Жыпар өрдөк – Мускусная утка**, (29-дело), **Көк жашыл тоту – травалишатый попугайчик**, (№ 84 инв.) сыяктуу терминдерде сын атооч сөздөрдүн активдүү колдонулгандыгын белгилөөгө болот.

Сөз жасоонун синтаксистик жолу менен «... эки же андан көп сөздөрдүн туруктуу айкалышынан түзүлгөн татаал сөздөр жасалат» (Б. Орузбаева, 2000, 41-б.). К. Тыныстановдун сөздүктөрүндө бул ыкма менен: **Индийа турумтайы** (2 компонент) - *Турумди; красношейный дербник*, **Кедик ак кытан** (3 компонент) - *Средняя белая цапля; Чыгыштык кара курсак кардыгач* (4 компонент) - *Восточный темнобрюхий стрих*, **Таштык келте куйрук керен куш** (5 компонент) - *Коротко хвостый коменный глухарь* (№ 84 инв.) сыяктуу терминдер жасалган. Төмөнкү

терминдер тутумундагы түгөйлөрүнүн бири - бирине болгон катышына, карай кош сөздөр (*Знахарство* - ем - дом (№ 85 инв.), кошмок сөз (*Головогрудь* - Көөдөбаш [Көөдөн + баш] (№ 85 инв.) деп бөлүштүрүлдү ж. б. Ал эми кыскартылган сөз тибиндеги терминдер «*Зоосад* - зообак (29 - дело), *Нарком* - Эл кемисары (№ 74 инв.), *Н.Э.П.* - жаңы чарба саясаты (№ 85 инв.)» деп, компоненттеринин муундарынан, тамгаларынан толук, жарым жана аралаш кыскартылып берилген. Булар кайсы бир деңгээлде кыргыз тилинин лексикалык корун байыткан. Ошондой эле кыскартылган сөздөрдүн колдонулушу улуттук жазма жана оозеки кептин өнүгүшүнө оң таасирин тийгизип, К. Тыныстанов тарабынан тилибизге биринчи жолу киргизилген.

Сөздүк түзүүдө К. Тыныстанов илимдеги «башка тилдерден сөз алуу - сөздүктү байытуунун булагы болуп, башка тилдер менен контакт түзбөгөн же лексикасы чет тил элементтеринен таза турган тил жок» деген (Дыйканов, 1980, 9-б.) пикирге таянган. Ошентсе да, башка тилдин таасирин эне тилдин эрежелерине баш ийдирип (Буденг - Буден, Дедукция - Дедуксийа (№ 85 инв.) жана орфографиянын традициялык принцибин сактоо менен (Аргус - Аргус (№ 84 инв.), Анабиоз - Анабиоз (№ 74 инв.) жасаган терминдерин алууга болот.

3-глава. К. Тыныстановдун сөздүктөрүнүн түзүлүш принциптери

Бул главада К. Тыныстановдун кыргыз лексикографиясынын башатында туруу, аны негиздөө жана түптөөдөгү табылгалары жөнүндө сөз болот. Анткени «сөздүктөр ар бир элдин маданий турмушунда зор роль ойнойт. Туура жазууга, туура сүйлөөгө, сөздөрдүн маанисин ачык - айкын түшүнүүгө, башка тилди үйрөнүүгө көмөкчү болот» (Т. Ахматов, 1980, 96-б.).

К. Тыныстановдун архивдик материалдарынын негизин сөздүктөр түзөт: (№ 74 инв.), (№ 84 инв.), (№ 85 инв.), (№ 159 - 162, 177-182 инв.), (27 - дело), (28 - дело), (29 - дело). Диссертациялык изилдөөнүн бул главасында жогорудагы сөздүктөрдүн түзүлүш принциптери жана К.Тыныстановдун лексикограф катары чеберчилиги илимий негизде такталды.

Окумуштуу сөздүктөр менен иштөө практикасында, биринчи кезекте, сөз тизмегин (словнигин) түзүүгө маани берген. «Зоологиялык терминдердин орусча - кыргызча сөздүгүн», «Куштар классы» сөздүктөрүнүн сөз тизмегин (словнигин) латынча аталышынын алфавиттик тартиби боюнча түзгөн. Ошондуктан сөздүктүн орусча, кыргызча, устунчаларында алфавит тартиби сакталбайт. Мисалы: «У» тамгасы менен башталган. Бир уядагы татаал терминдер төмөнкүдөй жайгаштырылган:

Узун куйрук байкуш 1349

Узун куйрук борончу 1527

Узун куйрук бүркүт 695

Узун куйрук чабакчы 1386 ж. б. (№ 84 инв. Кыргызча атамаларды көрсөткүч, 13-14-б., мында атамалардын көрсөткүчү терминди К. Тыныстанов сунуштаган).

Окумуштуу сөздүк түзүү ишине чоң чыгармачылык менен мамиле жасап, сөздүктөрдүн көп түрдүү болорун биринчи болуп кыргыз лексикографиясында көрсөтө алган. Кыргыз лексикографиясынын тарыхында окумуштуу сын атооч сөздөрдүн (№ 160 инв., 1-китеп), этиш сөздөрдүн (№ 160 инв., 2-китеп; № 161 инв., 1-китеп), атоочтук этиштердин (№ 159 инв., 1-2-китеп), сөз түркүмдөрүнүн сөздүгүн (№ 161 инв., 2-китеп; № 162 инв.) биринчи болуп түзгөн.

«Лингвистика. Кыргызча сөздүк». 1-китеп (№ 159 инв.). Бул сөздүктө изилдөө көрсөткөндөй **cvcc** (карч), **cv-vc** (алан), **vc-cvc** (аксан), **cv-cvc** (какан), **cvc-cvc** (какчан), **vcv-cv** (адыра), **vc-cvc** (үлбүр), **cv-cvc** (чатыр), **cvc - cvc** (калжыр), **vcv-cvc** (эпелек), **vc-cv-cvc** (алчалак), **cv-cv-cvc** (чепелек), **cvc-cv-cvc** (калгалак), **vc** (аж), **vcc** (үлп), **cvc** (каж), **cv** (дуу) сыяктуу муун типтериндеги тууранды сөздөрдү топтоп, аларга **-ылда** мүчөсүн улап этиш сөздөрдү жасаган, андан кийин этиштин категориялары боюнча өзгөрткөн. Булар аркылуу унгу сөздүн тилибизде сөз жасоо мүмкүнчүлүгүн, тууранды сөздөрдөн этиш сөздөрдү (элестүү этиштерди) жасоодогу өзгөчөлүгүн белгилеген. Натыйжада, булардан «**карч** + ылда + т + ыш + кан + сы, **жалт** + ыра + т + ыш + кан + сы, **далд** + ак + та + т + ыш + кан + сы, **барт** + алак + та + т + ыш + кан + сы, **ийре** + н + де + т + тир + иш + кен + си» деген сөздөр жасалып, бул сөздүккө 3361 сөз киргизилген. Мындан окумуштуу тилибиздин тууранды сөздөргө бай экендигин, ошондой эле элестүү этиштердин кыргыз кебиндеги көркөмдүк табиятын ачууга белгилүү өлчөмдө салым кошкондугу баса белгиленди.

Ушул сөздүктүн 2-китебинде элестүү этиштер жана нагыз тууранды сөздөр топтолгон. Баары - 8710 сөз киргизилген. Сөздүк түзүүдө К. Тыныстанов **-ган** мүчөлүү этиштин формасынын (атоочтуктун) өзгөчөлүгүн эске алган. «Сөздүккө» **-лык** же **-дай** мүчөлөр менен: **ооган** сөзүнөн **оогандык**, **оогандай**, **оогандыктай** (№ 159 инв., 1-б.), **киртейткен** сөзүнөн **киртейткендик**, **киртейткендей**, **киртейткендиктей** (№ 159 инв., 294-б.) деген сөздөр жасалган. Ошондой эле бүгүнкү күндө семантикасы белгисиз «**зөөрү**, **тарык**, **башык**, **шуупай**» (жарык көргөн сөздүктөрдө кездешпейт) сөздөрү, сөздүктүн 62-63-беттеринде артыкбаш кайталоолор кездешет. Айрыкча мамиле категориясына өзгөчө басым жасалып, топтоштурулган сөздөрдүн этиштик табиятын

белгилегендигине илимий иликтөө жүргүзүлдү.

Ал эми № 160 инвентардагы сөздүгүндө «Аж, Алк, Шуу, Каж, Калк» тибиндеги уңгу сөздөргө **-ылда** мүчөсү, «Алаң, Аксак, Какаң, Какчан» тибиндеги уңгу сөздөргө **-ла** уланган. Сөздүктөгү сөздөрдү 13 бөлүккө бөлгөн. Тууранды сөздөргө түрдүү сөз жасоочу мүчөлөр уланып, сын атоочтук мааниге ээ жана элестүү этиштер жасалган. Алсак, **- ылда + - ык** (ажылдак ж.б.), **-ылда** (дүңкүлдө ж. б.), **-к** (даңк - дүңк), **- ак, - ык** (далдак), **- аң + - ла** (алчанда), **- аң** (алаң, калтаң), **-ырак** (үлбүрөк), **-аң** (аксаң), **-алак** (епелек), **-алаң** (кылталаң), **-агай** (алчагай), **-ылда + -кей** (ажылдакей), **-ла + -кей** (алаңдакей), **-ыра + -кей** (кажыракей), **-да + -кей** (алчаландакей), **-аке** (алчаке), **-ак + -мат** (кожакмат, селдакмат) ж.б. Ошентип сөздүккө 2583 сөз топтоштурулган. Жогоруда мүчөлөрдүн бир тобун окумуштуулар өнүмдүү мүчө, аз өнүмдүү мүчө катары сөз жасоодогу кызматын белгилешкен (Б. Орузбаева, 1964, 296-б.; Б.Орузбаева, 1958, 39-б.; И. Абдувалиев, Т. Садыков, 1997, 265-б.).

«Сөздүктүн» 2-китебинде (№ 160 инв. 2-китеп) 1177 сөз бар. Бул сөздүк жогоруда биз сөз кылган сөздүктөн мурун жазылган деген тыянакка келдик. Анткени тууранды сөздөрдө омонимдеш сөздөр 1-китептегидей белгиленген эмес. 1-китептин көлөмү чоң, 2-китептики аз. Байкоого караганда 2-китеп мурун даярдалган, себеби ал китепте тууранды сөздөрдөн «Аж, Ажылда, Ап, Апылда» деген элестүү этиштер жасалып, **-ылда, -ла, -ыра** мүчөлөрү жөнүндө гана сөз болот.

Ошентип К. Тыныстановдун бул сөздүктөрүндө тууранды сөздөрдүн тилибизде эң байыркылыгы, аларга мүчөлөр уланып, этиш же сын атоочтук маанидеги сөздөрдүн жасалары, тууранды сөздөрдүн сөз жасоого активдүү катышары белгиленди. Ошондой эле тууранды сөздөрдүн образдуулугу өткөн кылымдын 20-30-жылдарында эле К. Тыныстанов тарабынан биринчи болуп белгилениши талдоого алынды. Ал эми окумуштуунун бул «Сөздүгүнө» топтоштурулган тууранды сөздөр саны, мазмуну жагынан бүгүнкү күндөгү сөздүктөрдөгү тууранды сөздөрдөн артыкчылыгы белгиленди.

№ 161 инвентардыгы сөздүктүн 1 - китебине 5957 сөз киргизилген. Алар тууранды сөздөрдүн түрдүү формалары болуп саналат. «Сөздүк» 31 бөлүктөн турат. 1-бөлүгүндө **VC** (аж), **VCC** (алк), **CV** (зуу), **CVC** (как) жана **CVCCC** (калк) тибиндеги тууранды сөздөргө **-ылда, - ган, -сы** мүчөлөрү жалганып, «ажылдагансы, алкылдагансы, зуулдагансы, какылдагансы жана калкылдагансы» сыяктуу формадагы тууранды сөздөрдөн этиш сөздөр жасалган. Ошентип «Сөздүк» бир канча бөлүктөн, баары биригип 5 айлампадан турат. Айлампалардагы тууранды сөздөр

семантикасы боюнча бири - биринен айырмаланат. Бул аркылуу автор тууранды сөздөрдүн этишти жасоодогу активдүүлүгүн жана тилибиздин агглютинативдик зор мүмкүнчүлүгүн белгилегиси келген. Мисалы, бир айлампаны (4-айлампаны) алсак, **VCC** жана **CVCC** тибиндеги тууранды сөздөргө төмөнкү мүчөлөр уланган:

- ылда + ыш + тыр + ган + сы (19-бөлүк),
- аң + да + ыш + тыр + ган + сы (20-бөлүк),
- ыр + а + ыш + тыр + ган + сы (21-бөлүк),
- ак + да + ыш + тыр + ган + сы (22-бөлүк),
- алак + да + ыш + тыр + ган + сы (23-бөлүк),
- алаң + да + ыш + тыр + ган + сы (24-бөлүк).

Изилдөө көрсөткөндөй, тууранды сөздөрдүн тыбыштык компоненттеринин саны, алардан жасалган сөздөрдүн санына түз пропорциялаш болот. Мисалы, **VC** тибиндеги тууранды сөздөргө караганда **CVCC** тибиндеги тууранды сөздөрдөн жасалган этиштердин сан жагынан көптүгүн төмөнкү таблицадан көрүүгө болот.

(1-айлампа боюнча)

Бөлүктөр	1- бөлү	2- бөлү	3- бөлү	4- бөлү	5- бөлү	6- бөлү	Бардыгы
Уңгулар	к	к	к	к	к	к	
VC	13	12	2	3	1	-	31
CV	4	-	-	-	-	-	4
VCC	14	34	4	17	17	9	95
CVC	88	89	40	30	10	-	257
CVCC	177	292	45	159	70	57	800
Бардыгы	296	427	91	209	98	66	1187

Ушул сөздүктүн 2-китеби буга чейинки талдоого алынган «Сөздүктөргө» салыштырганда бир топ өркүндөтүлгөн. Бул эмгектин материалдарынын мазмуну окумуштуунун илимий түшүнүктөрүнүн бир топ кеңейгендигинен дарек берет.

«Сөздүк» 7181 сөздөн турат. Булар кыргыз тилиндеги бир муундуу жана эки муундуу уңгу сөздөр болуп саналат.

Окумуштуу бул эмгектеринде бир тыбыштан турган сөздөн баштап **V** (**уу**), эки муундан турган **CVCCCV** (**терскен**) тибиндеги сөздөр менен аяктап, муундар тыбыштык түзүлүшү боюнча жөнөкөйдөн татаалды көздөй жайгаштырылган.

«Сөздүктө» үндүүлөр **А**, уяңдар **Л**, үнсүздөр (каткалаң, жумшак) **П** тамгалары менен белгиленген.

Сөздүктөгү материал боюнча, уңгу сөздөр муун типтеринин үндүү, үнсүз менен башталганына карата **4кө**, ал эми бир муундан

жана эки муундан тургандыгына карата **22 типке** бөлүштүрүлгөн.

1. Үндүү менен башталган бир муундуу уңгу сөздөр: **А** - уу (заар), **АП** - ак (куудай), **АЛП** - ырк (1-3-типтер); 2. Үнсүз менен башталган бир муундуу уңгу сөздөр: **ПА** - күү, **ПАП** - как, **ПАЛП** - калп (4-6-типтер); 3. Үндүү менен башталган эки муундуу уңгу сөздөр: **АПА** - ата, **АПАП** - өтүк, **АПАЛП** - айант, **АППА** - акча, **АППАП** - үстөк, **АПАЛП** - апырт, **АППАЛП** - астырт, **АЛППАЛ** - анткор (7-14-типтерин); 4. Үнсүз менен башталган эки муундуу уңгу сөздөр: **ПАПА** - какы, **ПАПАП** - чатак, **ПАППА** - какша, **ПАППАП** - какшык, **ПАПАЛП** - күкүрт, **ПАЛППАЛП** - калдырт, **ПАЛППА** - буйтка, **ПАЛППАЛ** - терскен (15-22-типтер). Бул «Сөздүктү» кыргыз лексикографиясындагы алгачкы морфологиялык сөздүк деп эсептөөгө болот. Анткени «Сөздүккө» кирген 7181 сөздүн баарынын сөз түркүмдүк чеги көрсөтүлгөн.

Сөздөрдүн сөз түркүмдүк чегин белгилөөдө К. Тыныстанов төмөнкүдөй шарттуу белгилерди жана түшүндүрмө белгилерди пайдаланган:

Эч кандай шарттуу белги коюлбаса - **зат атооч**, ! белгиси - этиш, **Т** - белгиси тууранды сөз, **М** - сырдык сөз, **С** - сын атооч, **А** - ат атооч, кашаанын ичиндеги **сан** сөзү - сан атооч, **сенек** сөзү - кызматчы сөз, **мезгил** сөзү - тактоочторду билдирген. Ошондой эле «Сөздүктө» омонимдеш жана көп маанилүү сөздөр арбын: **«кор (көрөңгө), кор (от), кор (төмөндөө), кор (ыр)»** (№ 161 инв., 13-б.) ж.б.

Окумуштуунун сөздүгүндө татаал сөздөрдүн (кош сөздөр **«шорпо - шилен, билер - билбес, мелт - калт»**; кошмок сөздөр **«ала була»**); кыскартылган сөздөр **«БАК (Б.А.К.) - Борбордук аткаруу комитети»**) берилиши атайын сөз кылууга арзыйт.

Издөөдө окумуштуунун сөздүктөрүндөгү лексикалык бирдиктердин маанилик - стилистикалык өзгөчөлүктөрүнө токтолуу - бүгүнкү күндүн өктөм талабы. Анткени илимпоз сөздүк түзүүдө тилдик бирдиктердин синонимдерин толук киргизүү талабын так аткаргандыгы менен азыркы лексикографтарга сабак болорлук иш жасаган. «Сөздүктө» **«бет - жүз - өң - дидар - түс - чырай - кабак»** (№ 61 инв., 2-китеп) ж. б. у. с. синонимдеш сөздөрдүн коомдук функциясын эске алуу менен топтоштурганы даана байкалат. «Сөздүктө» говордук, диалектилик, жалпы элдик жана адабий тилдик синонимдер кездешет: **саат (балакет, 33-б.), каран (катыксыз, 124-б.)** сөздөрү говордук, **как (куржак, 12-б.), амыс (намыс, 67-б.)** диалектилик, **меер (чөл, 35-б.), көк (тери, 43-б.)** жалпы элдик, **жал (кыл, 27-б.), салам (дүйнө, 69-б.)** адабий тилдик синонимдер болуп саналат.

К. Тыныстановдун кыргыз адабий тилин негиздеген алгачкы окумуштуу, анын мезгил талабына ылайык түзгөн сөздүктөрүндө вариантташ сөздөрдүн көптүгү мыйзам ченемдүү көрүнүш. Алсак: **чокмор-чочмор** - 214-б., **депкир, 228-б. - кепкир, 229-б.** ж.б.

Окумуштуунун сөздүгүндө антонимдеш сөздөр боюнча табылгалары белгиленди: **ак** - кара (**ак** сөзү, **сүт, айран, курут** ж. б. маанилерди туюнткан). Мындай жуптардын түгөйүндө элдик ынаным, көз караш, дүйнө тааным белгилери (тергөө, табу) жатат, сөздүктө сейрек болсо да энантосемиялык антонимдер кездешет.

К. Тыныстановдун көз карашында антонимдер сөздүгү төмөнкүдөй моделде түзүлсө жакшы болмок: (*азап-жыргал // ыракат, 20-б.*), (*айрык // жырттык-бүтүн, 144-б.*). Ошентип окумуштуу антонимдеш сөздөрдүн диалектилик түгөйлөрүн да «Сөздүккө» киргизген: - **бал, 24-б. - уу, 1-б. // заар, 39-б.** ж. б. Ал эми азыркы сөздүк түзүүчүлөрдө мындай жетишкендиктер кездешпейт (Караңыз: Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү, 18-б.).

«Сөздүктөгү» **омонимдердин** негизин толук омонимдер түзөт. К. Тыныстанов омоформа, омофон жана омографтарды киргизген эмес. Окумуштуунун омонимдерге болгон мындай мамилеси тарыхый жактан өзүн актагандыгын белгилөөгө болот.

Анткени филологиялык азыркы изилдөөлөрдө толук омонимдер гана омонимдеш сөздөр катары эсептелинип, омоформа, омофон, омографтар паронимдердин тобуна киргизилип жатат (Караңыз: Д. Э. Розенталь, М. А. Теленкова, 1976, 272-б.; О. В. Вишнякова, 1984, 4-б.; А. Жалилов, 146-б.; Т. Аширбаев, 2000, 125-128-б.).

К. Тыныстанов кептик катышта түрдүү маанилерди туюнткан алгачкы омонимдерди сөздүккө киргизген: **кон-!** (отур), **кон-** (түнө), **тоз** (малды тоз), **тоз** (каршы ал) ж.б.

Окумуштуунун «Сөздүктөрүндө» **көп маанилүү сөздөр** арбын кездешет: **«Үндө-! (кушту чакыр), үндө-! (үгүт) (85-б.); соккон (току), соккон (там салуу) (8-б.)»** ж.б.

Башка тилдерден өздөштүрүлгөн сөздөр боюнча орус тилинен өздөштүрүлгөн сөздөргө гана басым жасалды. Алар окумуштуу тарабынан кыргыз тилинин мыйзам ченемдүүлүктөрүнүн негизинде фонетикалык жактан деформацияланган сөздөр: **майыр (63-б.) - майор, бойуз (143-б.) - поезд, чыт (кездеме, 22-б.) - ситец, сирк (53-б.) - цирк** ж.б. Орус тилинен өздөштүрүлгөн лексикалык бирдиктер жогоркудай айырмачылыктар менен кабыл алынып, тилдин бүгүнкү абалында тике (тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болбогон) өздөштүрүүлөр орток стилистикалык боектуулукка, мындан башка өздөштүрүүлөр сүйлөшүү кебинин маанилерине ээ. Ал эми биз талдоого алган

«Сөздүктөгү» орус сөздөрү толугу менен стилистикалык орток маанилүү сөздөр экендигин баса белгилейбиз.

Кыргыз тилинин **диалектилик** өзгөчөлүгүн мыкты билген окумуштуу «Сөздүккө» фонетикалык жана лексикалык диалектизмдерди киргизген: **ур** (*нур*, 4-б.), **аар** (*наар*, 6-б.), **азан** (*асан*, 6-б.), **көш** (*кызыл эт*, 42-б.)» ж.б. Диалектилик сөздөрдүн айрымдарына кашаанын ичинде түшүндүрмө берген (**бир** (*дин адамы*, 26-б.), (**бери** (*беризат*, 116-б.)), ал эми кепте активдүү колдонулгандарына түшүнүк берилбеген. Адабий тил менен диалектизмдердин тыгыз байланышы илимий адабияттарда белгиленген (Б. М. Юнусалиев, 1985, 32-33-б.).

Окумуштуунун **жаңы сөздөргө** кош тилдүү сөздүктөрүндө өзгөчө маани берилгени диссертациянын 2-главасынын 2-параграфында белгиленген.

Кыргыз тилинин бүгүнкү абалынан караганда «Сөздүктөгү» көптөгөн сөздөр кепте колдонуудан чыгып, **архаизмге** айланган: **үс** (үстү, 6-б.), **үп** (мүлк, 6-б.), **ис** (жыт, 7-б.), **чоо** (чор, сөөл, 10-б.), **туу** (двидент, нак пайда, 11-б.).

«Сөздүктүн» артыкчылыгы катары окумуштуунун 20-30-жылдары топтогон кыргыз кебиндеги бул уңгу сөздөрүнөн, тилдин бүгүнкү күндөгү архаизмге өткөн лексикалык бирдиктерин аныктоодо булак катары пайдаланыларын эсептөөгө болот.

К. Тыныстановдун илимий ишмердиги падышалык Россия кулатылып, социалисттик түзүлүш орногон мезгилге туш келгендиктен, окумуштуунун түзгөн «Сөздүктөрүндө» **истаризмдердин** болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Андай сөздөргө: **бек** (даража, 25-б.), **так** (такты, 15-б.), **аке** (титуль, 61-б.), **кокон** (акча- 20-тыйын, 138-б.) ж.б. кирет.

Жогоруда сөз болгон лексикалык бирдиктер чыгыш теги, эски жана жаңылыгы, маанилеринин көп түрдүүлүгү боюнча гана эмес стилистикалык боектуулугу боюнча да көп түрдүүлүгү менен өзгөчөлөнөт. Мисалы, орток маанидеги сөздөр **«уу** (*заар*, 1-б.), **кырк** (*сан*, 46-б.)», «маанилик - стилистикалык синонимдер жупташып келет» (Т. Аширбаев, 2000, 1-китеп, 44-б.). Ал эми **«туу** (*желек*, 10-б.), **мом** (*желим*, 34-б.), **шам** (*күүгүм*, 36-б.) сыяктуу эки парадигмалуу стилистикалык боектуулукка ээ сөздөрдүн бири кепте активдүү колдонулат. Бул жуптардын бири адабий тилде орток маанилүү болсо, экинчиси сүйлөшүү стилинде колдонулушу мүмкүн: **кепир** (229-б.) - **депир** (228-б.), **шумкар** (*шункар*, 223-б.). «Сөздүктө» үч парадигмалуу маанилик - стилистикалык синонимдеш сөздөрдүн оң мааниси **«зайып** (136-б.)», орток мааниси **«жубай** (149-б.)», терс мааниси **«катын** (130-б.)» деп кездешет. Ошондой эле «Сөздүктө» эмоционалдуу-экспрессивдүү боектуулукка ээ оң маанидеги (салтанаттуу: **мекен**, 152-б.,

тынчтык, 32-б., **даңк**, 55-б.); эвфемистик: **күйөө** (120-б.), **төрө** (бала табуу) (117-б.), **зайып**, (136-б.); риторикалык: **мырза** (193-б.), **бозой** (139-б.), **жигит** (173-б.); терс мааниде (каргоо-шилөө: **өл** (5-б.), **макоо** (108-б.); жактырбоо-кемсинтүү: **көр** (43-б.), **былык** (167-б.); орой: **катын** (130-б.), **туу** (10-б.) ж.б.у.с.) сөздөрүн алууга болот.

Сөздүктөрдүн лексика-семантикалык жана лексика-стилистикалык чегин окумуштуунун так ажырата алганы К. Тыныстановдун дасыккан лексиколог, лексикограф жана стилист экендигинен дарек берип турат. «Сөздүк» белгисиз себептер менен аягына чыкпай калган.

VI глава. Кыргыз тил илиминин курулушундагы (калыптанышындагы) К.Тыныстановдун орду

4-главада кыргыз тил илиминин курулушундагы (бул сөз архивдик материалга таянылып алынды) К. Тыныстановдун орду белгиленди. Окумуштуунун өткөн кылымдын 20-30-жылдарынын тил курулушундагы (№ 60, № 61, № 66, № 67, № 69, № 71, № 73, № 75 инвентардык номердеги) эмгектери талдоого алынды. Бул архивдик материалдардын баалуулугу бүгүнкү күндөгү кыргыз тил илиминин жетишкендиктеринин алгачкы башаты катары каралууга тийиш.

№ 60 инвентарда башталгыч класстардын кыргыз тили боюнча программасына жазылган пикирде, программанын практикалык бөлүгүндө орус тилин ашкере туурагандыгын, методологиялык бөлүгүндөгү (азыркы түшүнүктө **түшүнүк кат** бөлүгү) которуудагы так эместиктерди, негизги бөлүгүндө теориялык, практикалык кемчилдиктерди белгилеген жана аларды түзүүчүлөрдөн талап кылган.

№ 75 инвентарда программа авторлорго жана котормочуларга арналып түзүлгөндүктөн бул чыгармачыл адамдарга зарыл болгон бир топ тилдик түшүнүктөр - тилдердин грамматикалык маанилери, аффиксациясы, флексия, басым, сүйлөмдөгү сөздөрдүн орун тартиби, жардамчы сөздөр интонация аркылуу берилерин жаш автор жана котормочуга жеткирүү болгон.

Программада грамматикага 93, котормого 14, баары 107 саат, анын ичинен лекцияга 70, практикалык сабакка 37 саат сунуш кылынган.

20-30-жылдарда тил илиминде таптык күрөш жүрүп, сингармонияга көңүл бөлүнбөгөндүгүн белгилейт (№ 73 инв., 4-5-б.). Окумуштуу сингармониянын тагдырын кыргыз графикасына түс берүү менен сактап калган (№ 73 инв., 4-б.).

К. Тыныстанов кыргыз тилин агглютинативдүү тилдердин

тобуна кошкон. Бул пикир азыркы окумуштуулар тарабынан да бекемделет (Т. Ахматов, С. Давлетов, К. Сартбаев, С. Иманалиев, 1980, 160-б.). Окумуштуу кыргыз тилинин типологиялык бул өзгөчөлүгүн өзү түзгөн сөздүктөрүндө толук далилдей алган (Караңыз: № 161 инв., 1-2-китеп; № 162 инв., № 159 инв., 1-2-китеп; № 160 инв., 1-2-китеп).

Программадагы талап жөн жерден жаралган эмес, окумуштуу «Ленинизм маселелери» котормосу тууралуу сынга тиркеме» эмгегинде китептин түп нускасын которуудагы так эместиктерди мисал келтирүү менен далилдейт (№ 76 инв., 1-б.). Демек, окумуштуу котормо өнөрүнүн сырларын билген жана ал ушул программаны жазууга себеп болгон.

№ 64 инвентарда кыргыз тилинин программасы 1934-35 – окуу жылы үчүн III курстарга арналган. Жалпы саат 80, лекция 50, семинардык сабак 30 сааттан турат.

1-бөлүк «Адабий тил жөнүндө» окумуштуу лексикалык бирдиктердин баяу жолдорун түшүнүү, аларды кылдат пайдалануу зарылдыгын көрсөтөт. 2-бөлүк «Фонетика» бөлүмүндө фонемалар, мүнөздөмөлөрү үйрөнүлөт. Тилибиздеги тамгалардын түгөл тамга-сүрөттөрүнүн жоктугу, ашыкча тамгалар, алар туура жазууну камсыз кыла албагандыгы белгиленет (№ 82 инв., 1-4-б.). Ошондой эле үндөштүк законунун бузулушу, үндүү, үнсүздөрдүн, ээрчишүү принциптери, сыйлыгышуу, метатеза, ассимиляция процесстери жөнүндө да сөз жүрөт.

3-бөлүк «Морфология» деп аталып, анда унгу-мүчөнүн түрлөрү, мүчөнүн сөз жасоо, сөз өзгөртүүдөгү кызматы, ат атоочтун түрлөрү, аларга улануучу мүчөлөр жөнүндө сөз болот. Программада сөз түркүмдөрүнүн ичинен этиш жана тууранды сөздөр жөнүндөгү илимий тыянактары 30-жылдарда башка тилчилердин эмгегинде пайдаланыла баштаган (Ү. Бактыбаев, 1939, 12-§).

Акыркы бөлүк синтаксистик материалдарды үйрөнүүгө арналып, сүйлөм, жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү, интонация, баш жана айкындооч мүчөлөр, алардын сүйлөмдөгү орун тартиби, байламта, жандооч, кинди сөздөрдү синтаксистик планда үйрөнүүгө орун берилет.

Окумуштуу кыргыз тилинин синтаксиси начар изилденгендигин белгилеген (№ 67 инв., 3-б.). Программада өз доорунун илимий жетишкендиктери толук камтылган.

№ 65 инвентарда кыргыз тилинин программасы I курстар үчүн иштелген. Мында I курстун жаш өзгөчөлүгү эске алынып, кыргыз тилинин түзүлүшү боюнча жалпы түшүнүк берилет. Программанын 2-бөлүгүндө морфологияга орун берилет. Талдоого алынган эки программа өз доорундагы мыкты окуу куралы катары колдонулуп келгендигин белгилөөгө болот.

Жазуу менен элдин маданий деңгээлинин бекем байланышын окумуштуу эрте баамдаган (№ 73 инв., 6-7-б.). Реформаланган араб алфавитинин чоң кемчилдигин, тактап айтканда, өздөштүрүүгө татаалдыгы, тамгалардын көп түрдүүлүгү, андагы чекиттердин көптүгү басма ишинде, жазганда, окуганда ашыкча түйшүк жаратканы сыяктуу кыйынчылыктан массанын сабаттуулугун көтөрүүдө кедергисин тийгизери белгиленген. К. Тыныстановдун бул пикирин түрк элдеринин өкүлдөрү да колдошкон (В. С. Султанов, А. Б. Мирзаев, 1991, 15-17-б.).

Латын графикасына өтүү идеясын К. Тыныстанов алгачкылардан болуп көтөргөн. Окумуштуунун пикири боюнча, Кыргызстанда латын графикасына өтүү 4 этапта жүргөн.

1-этапты окумуштуу Байтурсунов жана Арабаев башында болгон бай-манап жана дин өкүлдөрүнүн каршы кыймылы менен мүнөздөйт (№ 73 инв., 10-б.). Албетте, коомдо эскиден жаңы идеяга өтүүдө карама-каршылыктын келип чыгышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ал эми алгачкы агартуучу И. Арабаевдин араб графикасын коргоо позициясы, бул улуу инсандын исламдык негизде билим алгандыгы менен байланышта кароого болот жана билим берүүдөгү эмгегин жокко чыгарууга болбойт.

2-этап 1925-жылы болуп өткөн мугалимдердин съездинен кийин башталат (З. Бектенов, 1992, 23-б.). Мында К. Тыныстановдун жаңы алфавит боюнча демилгеси толук колдоого өтөт.

Латын графикасына өтүүнүн **3-этабында** дин өкүлдөрүнүн жаңы алфавитке өтүүнү өз кызыкчылыктарына жумшагандыгын көрүүгө болот (№ 73 инв. 11-б.).

Жаңы алфавитке өтүүнүн **4-этабында** таптык күрөштүн айыл-чарба жерлеринде, айрыкча Кыргызстандын түштүгүндө курчугандыгын байкоого болот (Караңыз: № 73 инв. 11-12-б.). Ошондой эле латын алфавитине өтүүдө К. Тыныстановдун кызматы чоң болгон.

Бул алфавиттин өркүндөлүшүндөгү окумуштуунун пикири берилди (№ 73 инв., 9-б.).

К. Тыныстанов окумуштуу катары интернационалдык миссияны аткарууну да колго алган. Тактап айтканда, белгилүү окумуштуу Д.М.Поливанов менен бирдикте дунган тилинин алфавитин латын графикасынын негизинде түзүшкөн.

Жогоркулардын негизинде окумуштуу «К. Тыныстановдун жазып калтырган китептерин, архивдик документтерин изилдебей туруп, кыргыз адабий тилинин тарыхын жаза албайбыз» (К. Дыйканов. Алгачкы сөз / К. Тыныстан уулу, 1928, 7-б.).

Корутунду бөлүмүндө изилдөөдөн алынган натыйжалар жыйынтыкталды.

тобуна кошкон. Бул пикир азыркы окумуштуулар тарабынан да бекемделет (Г. Ахматов, С. Давлетов, К. Сартбаев, С. Иманалиев, 1980, 160-б.). Окумуштуу кыргыз тилинин типологиялык бул өзгөчөлүгүн өзү түзгөн сөздүктөрүндө толук далилдей алган (Караңыз: № 161 инв., 1-2-китеп; № 162 инв., № 159 инв., 1-2-китеп; № 160 инв., 1-2-китеп).

Программадагы талап жөн жерден жаралган эмес, окумуштуу «Ленинизм маселелери» котормосу тууралуу сынга тиркеме» эмгегинде китептин түп нускасын которуудагы так эместиктерди мисал келтирүү менен далилдейт (№ 76 инв., 1-б.). Демек, окумуштуу котормо өнөрүнүн сырларын билген жана ал ушул программаны жазууга себеп болгон.

№ 64 инвентарда кыргыз тилинин программасы 1934-35 – окуу жылы үчүн III курстарга арналган. Жалпы саат 80, лекция 50, семинардык сабак 30 сааттан турат.

1-бөлүк «Адабий тил жөнүндө» окумуштуу лексикалык бирдиктердин баюу жолдорун түшүнүү, аларды кылдат пайдалануу зарылдыгын көрсөтөт. 2-бөлүк «Фонетика» бөлүмүндө фонемалар, мүнөздөмөлөрү үйрөнүлөт. Тилибиздеги тамгалардын түгөл тамга-сүрөттөрүнүн жоктугу, ашыкча тамгалар, алар туура жазууну камсыз кыла албагандыгы белгиленет (№ 82 инв., 1-4-б.). Ошондой эле үндөштүк законунун бузулушу, үндүү, үнсүздөрдүн, ээрчишүү принциптери, сыйлыгышуу, метатеза, ассимиляция процесстери жөнүндө да сөз жүрөт.

3-бөлүк «Морфология» деп аталып, анда унгу-мүчөнүн түрлөрү, мүчөнүн сөз жасоо, сөз өзгөртүүдөгү кызматы, ат атоочтун түрлөрү, аларга улануучу мүчөлөр жөнүндө сөз болот. Программада сөз түркүмдөрүнүн ичинен этиш жана тууранды сөздөр жөнүндөгү илимий тыянактары 30-жылдарда башка тилчилердин эмгегинде пайдаланыла баштаган (Ү. Бактыбаев, 1939, 12-§).

Акыркы бөлүк синтаксистик материалдарды үйрөнүүгө арналып, сүйлөм, жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрү, интонация, баш жана айкындооч мүчөлөр, алардын сүйлөмдөгү орун тартиби, байламта, жандооч, киринди сөздөрдү синтаксистик планда үйрөнүүгө орун берилет.

Окумуштуу кыргыз тилинин синтаксиси начар изилденгендигин белгилеген (№ 67 инв., 3-б.). Программада өз доорунун илимий жетишкендиктери толук камтылган.

№ 65 инвентарда кыргыз тилинин программасы I курстар үчүн иштелген. Мында I курстун жаш өзгөчөлүгү эске алынып, кыргыз тилинин түзүлүшү боюнча жалпы түшүнүк берилет. Программанын 2-бөлүгүндө морфологияга орун берилет. Талдоого алынган эки программа өз доорундагы мыкты окуу куралы катары колдонулуп келгендигин белгилөөгө болот.

Жазуу менен элдин маданий денгээлинин бекем байланышын окумуштуу эрте баамдаган (№ 73 инв., 6-7-б.). Реформаланган араб алфавитинин чоң кемчилдигин, тактап айтканда, өздөштүрүүгө татаалдыгы, тамгалардын көп түрдүүлүгү, андагы чекиттердин көптүгү басма ишинде, жазганда, окуганда ашыкча түйшүк жаратканы сыяктуу кыйынчылыктан массанын сабаттуулугун көтөрүүдө кедергисин тийгизери белгиленген. К. Тыныстановдун бул пикирин түрк элдеринин өкүлдөрү да колдошкон (В. С. Султанов, А. Б. Мирзаев, 1991, 15-17-б.).

Латын графикасына өтүү идеясын К. Тыныстанов алгачкылардан болуп көтөргөн. Окумуштуунун пикири боюнча, Кыргызстанда латын графикасына өтүү 4 этапта жүргөн.

1-этапты окумуштуу Байтурсунов жана Арабаев башында болгон бай-манап жана дин өкүлдөрүнүн каршы кыймылы менен мүнөздөйт (№ 73 инв., 10-б.). Албетте, коомдо эскиден жаңы идеяга өтүүдө карама-каршылыктын келип чыгышы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ал эми алгачкы агартуучу И. Арабаевдин араб графикасын коргоо позициясы, бул улуу инсандын исламдык негизде билим алгандыгы менен байланышта кароого болот жана билим берүүдөгү эмгегин жокко чыгарууга болбойт.

2-этап 1925-жылы болуп өткөн мугалимдердин съездинен кийин башталат (З. Бектенов, 1992, 23-б.). Мында К. Тыныстановдун жаңы алфавит боюнча демилгеси толук колдоого өтөт.

Латын графикасына өтүүнүн **3-этабында** дин өкүлдөрүнүн жаңы алфавитке өтүүнү өз кызыкчылыктарына жумшагандыгын көрүүгө болот (№ 73 инв. 11-б.).

Жаңы алфавитке өтүүнүн **4-этабында** таптык күрөштүн айыл-чарба жерлеринде, айрыкча Кыргызстандын түштүгүндө курчугандыгын байкоого болот (Караңыз: № 73 инв. 11-12-б.). Ошондой эле латын алфавитине өтүүдө К. Тыныстановдун кызматы чоң болгон.

Бул алфавиттин өркүндөлүшүндөгү окумуштуунун пикири берилди (№ 73 инв., 9-б.).

К. Тыныстанов окумуштуу катары интернационалдык миссияны аткарууну да колго алган. Тактап айтканда, белгилүү окумуштуу Д.М.Поливанов менен бирдикте дунган тилинин алфавитин латын графикасынын негизинде түзүшкөн.

Жогоркулардын негизинде окумуштуу «К. Тыныстановдун жазып калтырган китептерин, архивдик документтерин изилдебей туруп, кыргыз адабий тилинин тарыхын жаза албайбыз» (К. Дыйканов. Алгачкы сөз / К. Тыныстанов уулу, 1928, 7-б.).

Корутунду бөлүмүндө изилдөөдөн алынган натыйжалар жыйынтыкталды.

Корутунду

1. К. Тыныстанов өткөн кылымдын 20-жылдарында негизделген кыргыз тил илиминин баштоочусу катары тарыхта калышы зарыл. Анткени кыргыз тил илиминин түптөлүшүнө калыптанышына негиз салган илимпоз;

2. К. Тыныстанов элдин маданиятын жогорулатууга ченемсиз күч жумшаган. Реформаланган араб, андан кийин реформаланган латын алфавитин түзүүгө тикеден – тике катышкан. Кыргыз тилинин алгачкы окуу китептерин жазган жана программаларын түзгөн. Башка авторлордун эмгектерин редактирлөөгө жана рецензиялоого катышкан;

3. К. Тыныстанов тап күрөшүнүн мезгилинде илимий аренага келди. И. Арабаев, Б. Данияров, А. Токомбаев сыяктуу алгачкы интеллигенттерибиз менен болгон жагымсыз мамилелерине карабай К. Тыныстанов кыргыз элинин маданиятынын өсүшү үчүн өзүнүн оппонеттери менен бир пикирге жетише алган;

4. К. Тыныстановду бүгүнкү талап кылынган илимий деңгээлден алып караганда, профессионалдык толук билимге ээ болгон эмес. Бирок окумуштуунун тилдик сезимталдыгы, максатын аткарууга болгон шыктануусу, демилгеси жана мезгилдин тил илимине болгон талабы анын ой-чабытын көп багыттуу кыла алган. Мисалы, кыргыз тил илиминде сөз жасоонун теориялык маселелери али сөз боло элек мезгилде К. Тыныстанов сөз жасоонун бардык ыкмалары менен терминдерди жасаган. Натыйжада, XX кылымдын 20-30-жылдарында кыргыз терминология илиминде анын теориялык маселелерине караганда практикалык маселелери алдыга озуп кеткен;

5. К. Тыныстанов, биринчиден, термин катары орус жана интернационалдык сөздөрдү зарылдыкка жараша кабыл алууга; экинчиден, жаңы сөз жасоодо арабизмдерди жана иранизмдерди пайдаланууда чек коюуга жетише алган. Анын термин жасоодогу бул көз карашы кыргыз тил илиминде бүгүнкү күнгө чейин башкы жобо катары колдонулуп келе жатат;

6. К. Тыныстановдун сөз жасоо чеберчилиги кыргыз тилиндеги сөздөрдүн маанилерин кеңейтүүдө даана көрүнөт. Мисалы, окумуштуу адамдын же жаныбардын денесинин бир бөлүгүн атаган «**мүчө**» деген сөздүн маанисин терминдик мааниге жеткире алган. Ал өзү түзгөн жана түзүүгө катышкан окуу китептеринде жана сөздүктөрүндө лингвистикалык, коомдук саясий, зоологиялык, биологиялык, философиялык, коомдук, чарбалык терминдердин басымдуу бөлүгүн кыргыз тилинин сөздөрүнүн базасында жасаган. Демек, окумуштуу сөз жасоо маселесинде улуттук белгини алдыңкы планга койгон. **Дүйнө,**

обоз, отор, барах, сеп, обон, күү, насаат, сап, чордон, томоо, дар К. Тыныстановдун сөз жасоодогу жеке табылгалары болуп саналат.

7. К. Тыныстанов сөз жасоодо кыскалыкка умтулган. Аны орус тилиндеги **головной мозг, спинной мозг жана костный мозг** деген терминдерди калькалабай, нукура кыргызча **мээ (баш мээ эмес), жүлүн жана чучук** деп термин жасаганы менен далилдөөгө болот. Демек, ушул мисалдын өзү эле окумуштуунун улуттук тилин канчалык даражада билгендигинен жана аяр мамиле жасагандыгынан дарек берип турат;

8. Сөз жасоонун морфологиялык ыкмасын пайдаланууда К. Тыныстанов кыргыз тилинин агглютинативдик өзгөчөлүгүн эске алуу менен, бир мүчөдөн үч мүчөгө чейин сөз жасоочу мүчөлөрдү унуга улап (**тосмо, түзөтмө, кыйкырыкчылар ж.б.**), жаңы сөздөрдү жасаган.

К. Тыныстанов –**лар** мүчөсүн сөз жасоочу мүчөлөрдүн катарында термин жасоодо биринчи болуп пайдаланган.

9. Окумуштуу синтаксистик жол менен сөз жасоодо жарым калькалоону, толук калькалоону жана тике өздөштүрүүнү (**нерв талчыгы, эбелек тумшуктуулар тукуму, бунгал ганглийери**) пайдаланган. Сөз жасоонун синтаксистик моделинде да К. Тыныстанов кыргыз тилинин ички мүмкүнчүлүктөрүн орундуу колдоно алган.

10. Кыргыз тилинде сөздөрдү кыскартуу К. Тыныстанов тарабынан биринчи жолу практикаланган. Окумуштуу андай татаал бирдиктерди аралаш (**зообак-зоосад**), муундук (**сапхоз-совхоз**), баш тамгаларынан кыскартылган **ВКП(б)** түрүн тилге киргизүү аракетин жасаган.

11. К. Тыныстановдун архивдик материалдарынын негизги бөлүгүн сөздүктөр түзөт. Биз диссертациялык изилдөөбүздө ал сөздүктөрдүн негизгилерине гана тилдик талдоо жүргүздүк жана алардын түзүлүш принциптерин көрсөттүк. Ал сөздүктөр, биринчи кезекте, түрдүү максатта түзүлгөндүгүн белгилейбиз.

12. К. Тыныстанов сөздүктөр менен иштөөдө лексикалык бирдиктердин маанилик-стилистикалык өзгөчөлүктөрүнө терең көңүл бурган.

13. Окумуштуу элибиздин улуттук маданиятын жогорулатууда реформаланган араб жана латын алфавиттерин иштеп чыккан жана алар 40-жылдардын башына чейин колдонулуп келген.

14. К. Тыныстанов кыргыздын алгачкы профессионал тилчилерин даярдоодо чоң эмгек сиңирген. Ү. Бактыбаев, А. Идирисов, Ы. Тойчинов сыяктуу алгачкы тилчилерибиз сөздүн түз маанисинде К. Тыныстановдон үлгү алышкан.

Корутунду

1. К. Тыныстанов өткөн кылымдын 20-жылдарында негизделген кыргыз тил илиминин баштоочусу катары тарыхта калышы зарыл. Анткени кыргыз тил илиминин түптөлүшүнө калыптанышына негиз салган илимпоз;

2. К. Тыныстанов элдин маданиятын жогорулатууга ченемсиз күч жумшаган. Реформаланган араб, андан кийин реформаланган латын алфавитин түзүүгө тикеден – тике катышкан. Кыргыз тилинин алгачкы окуу китептерин жазган жана программаларын түзгөн. Башка авторлордун эмгектерин редактирлөөгө жана рецензиялоого катышкан;

3. К. Тыныстанов тап күрөшүнүн мезгилинде илимий аренага келди. И. Арабаев, Б. Данияров, А. Токомбаев сыяктуу алгачкы интеллигенттерибиз менен болгон жагымсыз мамилелерине карабай К. Тыныстанов кыргыз элинин маданиятынын өсүшү үчүн өзүнүн оппонеттери менен бир пикирге жетише алган;

4. К. Тыныстановду бүгүнкү талап кылынган илимий деңгээлден алып караганда, профессионалдык толук билимге ээ болгон эмес. Бирок окумуштуунун тилдик сезимталдыгы, максатын аткарууга болгон шыктануусу, демилгеси жана мезгилдин тил илимине болгон талабы анын ой-чабытын көп багыттуу кыла алган. Мисалы, кыргыз тил илиминде сөз жасоонун теориялык маселелери али сөз боло элек мезгилде К. Тыныстанов сөз жасоонун бардык ыкмалары менен терминдерди жасаган. Натыйжада, XX кылымдын 20-30-жылдарында кыргыз терминология илиминде анын теориялык маселелерине караганда практикалык маселелери алдыга озуп кеткен;

5. К. Тыныстанов, биринчиден, термин катары орус жана интернационалдык сөздөрдү зарылдыкка жараша кабыл алууга; экинчиден, жаңы сөз жасоодо арабизмдерди жана иранизмдерди пайдаланууда чек коюуга жетише алган. Анын термин жасоодогу бул көз карашы кыргыз тил илиминде бүгүнкү күнгө чейин башкы жобо катары колдонулуп келе жатат;

6. К. Тыныстановдун сөз жасоо чеберчилиги кыргыз тилиндеги сөздөрдүн маанилерин кеңейтүүдө даана көрүнөт. Мисалы, окумуштуу адамдын же жаныбардын денесинин бир бөлүгүн атаган «**мүчө**» деген сөздүн маанисин терминдик мааниге жеткире алган. Ал өзү түзгөн жана түзүүгө катышкан окуу китептеринде жана сөздүктөрүндө лингвистикалык, коомдук саясий, зоологиялык, биологиялык, философиялык, коомдук, чарбалык терминдердин басымдуу бөлүгүн кыргыз тилинин сөздөрүнүн базасында жасаган. Демек, окумуштуу сөз жасоо маселесинде улуттук белгини алдыкы планга койгон. **Дүйнө**,

обоз, отор, барах, сеп, обон, күү, насаат, сап, чордон, томоо, дар К. Тыныстановдун сөз жасоодогу жеке табылгалары болуп саналат.

7. К. Тыныстанов сөз жасоодо кыскалыкка умтулган. Аны орус тилиндеги **головной мозг, спинной мозг жана костный мозг** деген терминдерди калькалабай, нукура кыргызча **мээ (баш мээ эмес), жүлүн жана чучук** деп термин жасаганы менен далилдөөгө болот. Демек, ушул мисалдын өзү эле окумуштуунун улуттук тилин канчалык даражада билгендигинен жана аяр мамиле жасагандыгынан дарек берип турат;

8. Сөз жасоонун морфологиялык ыкмасын пайдаланууда К. Тыныстанов кыргыз тилинин агглютинативдик өзгөчөлүгүн эске алуу менен, бир мүчөдөн үч мүчөгө чейин сөз жасоочу мүчөлөрдү уңгуга улап (**тосмо, түзөтмө, кыйкырыкчылар ж.б.**), жаңы сөздөрдү жасаган.

К. Тыныстанов –**лар** мүчөсүн сөз жасоочу мүчөлөрдүн катарында термин жасоодо биринчи болуп пайдаланган.

9. Окумуштуу синтаксистик жол менен сөз жасоодо жарым калькалоону, толук калькалоону жана тике өздөштүрүүнү (**нерв талчыгы, эбелек тумшуктуулар тукуму, бунгал ганглийлери**) пайдаланган. Сөз жасоонун синтаксистик моделинде да К. Тыныстанов кыргыз тилинин ички мүмкүнчүлүктөрүн орундуу колдоно алган.

10. Кыргыз тилинде сөздөрдү кыскартуу К. Тыныстанов тарабынан биринчи жолу практикаланган. Окумуштуу андай татаал бирдиктерди аралаш (**зообак-зоосад**), муундук (**сапхоз-совхоз**), баш тамгаларынан кыскартылган **ВКП(б)** түрүн тилге киргизүү аракетин жасаган.

11. К. Тыныстановдун архивдик материалдарынын негизги бөлүгүн сөздүктөр түзөт. Биз диссертациялык изилдөөбүздө ал сөздүктөрдүн негизгилерине гана тилдик талдоо жүргүздүк жана алардын түзүлүш принциптерин көрсөттүк. Ал сөздүктөр, биринчи кезекте, түрдүү максатта түзүлгөндүгүн белгилейбиз.

12. К. Тыныстанов сөздүктөр менен иштөөдө лексикалык бирдиктердин маанилик-стилистикалык өзгөчөлүктөрүнө терең көңүл бурган.

13. Окумуштуу элибиздин улуттук маданиятын жогорулатууда реформаланган араб жана латын алфавиттерин иштеп чыккан жана алар 40-жылдардын башына чейин колдонулуп келген.

14. К. Тыныстанов кыргыздын алгачкы профессионал тилчилерин даярдоодо чоң эмгек сиңирген. Ү. Бактыбаев, А. Идирисов, Ы. Тойчинов сыяктуу алгачкы тилчилерибиз сөздүн түз маанисинде К. Тыныстановдон үлгү алышкан.

1. Касым Тыныстанов жана кыргыз тил илими (кээ бир архивдик материалдар боюнча) / Мамлекеттик тил: окутулушу жана изилдениши. – Ош, 1998, 185-190 - б.
2. Касым Тыныстановдун зоологиялык термин жасоодогу тилдик өзгөчөлүктөрү / Мамлекеттик тил: окутулушу жана изилдениши. – Ош, 2001, 213-218 - б.
3. К. Тыныстанов негиздеген кыргыз терминологиясына байланыштуу кээ бир алгачкы ойлор / Журналистика жана коом. – Бишкек. 2002, 135-142-б.
4. К. Тыныстановдун илимий мурастары / КУУнун жарчысы. 1-серия. 3-4-чыгарылышы. -Бишкек. 2002, 121-123 - б.
5. Касым Тыныстановдун терминдерге байланыштуу жарыяланбаган эмгектерине обзор / КУУнун жарчысы. – Бишкек. 2002, № 3-4, 119-121 - б.
6. Өз доорунан алдыга озуп жашаган инсан / КРнын Илимдер улуттук академиясынын кабарлары. -Бишкек. 2002, № 2-3, 104-108-б.
7. Д.П. Дементьев менен К. Тыныстановдун зоологиялык термин жасоо ыкмасы / КМУУнун жарчысы. – Бишкек. 2004, № 3, 41- 44 - б.
8. Доор жана инсан антиномиясы / КУУнун жарчысы. – Бишкек. 2004, № 3, 44- 46 - б.
9. Өз доорунан алдыга озуп жашаган инсан / КУУнун жарчысы. 1-серия, 3-чыгарылышы. - Бишкек. 2005, 189-190 - б.

Кошуева Майниса Жумаевна

Касым Тыныстанов – кыргыз тил илиминин негиз салуучусу

10.02.01. - Кыргыз тили адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын алуу үчүн жазылган диссертация.

Негизги сөздөр: *термин, сөз жасоо, лексика-семантика, морфология, синтаксис, сөздүк, лингвистика, лексикалык бирдик, маанилик-стилистика, алфавит, программа, котормо.*

Кыргыз адабий тили – жаш тилдердин бири болгондуктан, анын түптөлүшүнө, калыптанышына кайрылууда архивдик материалдар негизги булак катары колдонулду. Ал архивдик материалдарга тарыхтын бүгүнкү бийиктигинен баа берилди. Бул маселелердин чечилиши, К. Тыныстановдун элге жетпей калган архивдик мурастарын илимий негизде иликтенип, кыргыз тил илими азыркы деңгээли менен байланышта каралды. Анткени диссертациялык изилдөөдө К. Тыныстановдун кыргыз адабий тилине ар тараптан негиз салгандыгы белгиленген.

Иштин киришүүсүндө изилдөөнүн жалпы мүнөздөмөсү, актуалдуулугу, жаңылыгы, максаты, милдеттери, изилдөөнүн методологиялык негиздери жана методдору, изилдөөнүн предмети жана объектиси, теориялык жана практикалык мааниси, апробацияланышы, изилдөөчүнүн жеке салымы, изилдөө ишинин структурасы берилди.

Иштин 1-бөлүмүндө К. Тыныстановдун өмүрү, чыгармачылыгы толук чагылдырылып, андагы фактылар архивдик материалдар менен тыгыз байланышкан. Архивдик материалдарга обзор берилген.

Экинчи бөлүмдө К. Тыныстановдун кыргыз терминологиясынын калыптануу тарыхындагы орду белгиленип, термин жасоодо сөз жасоонун лексика-семантикалык, морфологиялык, синтаксистик жолдорун пайдаланууда эне тилдин ички бай мүмкүнчүлүктөрүнүн ыктуу пайдаланылгандыгы тууралуу сөз болду.

Үчүнчү бөлүм К. Тыныстановдун сөздүктөрүнүн түзүлүш принциптерине арналат. Сөздүк түзүү ишиндеги окумуштуунун эмгектери, сөздөрдүн муун типтерин аныктоодогу көз караштары, эне тилдин тууранды сөздөргө бай экендигин, алардан элестүү этиштерди жасоо мүмкүнчүлүгүнүн чоң экендиги жана сөз жасоочу мүчөлөрдүн маанилик табиятынын кыргыз лексикографиясында биринчи болуп берилгендиги далилденди. Сөздөрдүн лексика-семантикалык жана лексика-стилистикалык чегин так ажыратуудагы табылгаларына илимий талдоо жүргүзүлүп, анын тил илиминде дасыккан лексиколог, лексикограф жана стилист катары таанылышы белгиленди.

Иштин 4-бөлүмү өткөн кылымдын 20-жылдарындагы тил курулушу, араб, латын алфавитинин колдонулушу, анын негизинде орфографиянын иштелип чыгышы, революциядан кийин өздөштүрүлгөн лексикалык бирдиктердин өнүгүү тенденциялары, дунган элинин улуттук графикасын түзүү сыяктуу маселелер К.Тыныстановдун эмгектерине арналды.

Корутундуу изилдөөдөн алынган натыйжалар жыйынтыкталды.

Кошуева Майниса Жумаевна

Касым Тыныстанов - основоположник кыргызского языкознания

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01. - Кыргызский язык

Ключевые слова: термины, словообразование, лексика-семантика, морфология, синтаксис, словарь, лингвистика, лексическая единица, значение-стилистика, алфавит, программа, перевод.

В связи с тем, что кыргызский литературный язык является одним из молодых языков, при изучении его основания, формирования как основной источник использованы архивные материалы. Этим архивным материалам дана оценка с сегодняшнего аспекта истории. На научной основе исследовано неизвестно народу архивное наследие К.Тыныстанова и рассмотрено в сочетании с сегодняшним уровнем кыргызского языкознания. В диссертационном исследовании определен всесторонний вклад К.Тыныстанова в кыргызский литературный язык.

Во введении работы приведены общая характеристика, актуальность, новизна, цель, задачи исследования, методологические основы и методы исследования, предмет и объект исследования, ее теоретическое и практическое значение, апробация, личный вклад исследователя, структура исследовательской работы.

В первой части работы полностью освещен жизнь, творчество К.Тыныстанова, эти факты тесно связаны с архивными материалами. Дан обзор архивным материалам К.Тыныстанова.

Во второй части определена роль К.Тыныстанова в истории основания и формирования кыргызской терминологии, указано использование семантических, морфологических, синтаксических методов словообразования в терминологии, мастерство терминологического образования за счет внутренних богатств родного языка.

Третья часть посвящена принципам строения словарей К.Тыныстанова. Творчество ученого в работе создания словаря, роль в определении типов слога, доказано, что он первым в кыргызской лексикографии определил богатство родного языка подражательными словами, огромная возможность образовать из них образных глаголов и значение словообразовательных аффиксов. Проведен научный анализ его находкам в четком определении лексико-семантических и лексико-стилистических границ слов словаря, признание его как профессионального лексиколога, лексикографа и стилиста в языкознании.

Четвертая часть работы посвящена таким вопросам как строение языка в 20-годах прошлого столетия, использование арабского, латинского алфавитов, разработка орфографии на их основании, тенденции развития лексических единиц освоенных после революции, создание национальной графики дунганского народа.

В заключении подведен итог результатов исследования.

Koshueva Mainisa Jumaevna

Kasym Tynystanov the Kyrgyz Linguistics

The dissertation work on the competing of scientific degree of philological science. Speciality: 10.02.01. – Kyrgyz language.

Key words: term, word-formation, vocabulary- semantics, morphology, syntax, dictionary, list of words, linguistics, lexical unit, meaning- stylistics, alphabet, program, translation.

As Kyrgyz language is one of young languages, so formation as a basic source of archival materials is used in studying its foundation. Today aspect of history has given an assessment to these archive materials. Archive heritage of Tynystanov K. which is not unknown to people is researched and considered on scientific basis in combination with today's level of Kyrgyz linguistics.

General characteristics, actuality, novelty, purpose, research tasks, methodological foundations and research methods, subject and research object, its theoretical and practical meaning, approbation, individual contribution of researcher, structure of research work are listed in the introduction of the dissertation.

In the first part of the work there are entirely life, works of Tynystanov K. and these facts are closely connected with archive materials. Archive materials of Tynystanov K. are surveyed.

The role of Tynystanov K. is determined in the second part of the work as to the history of founding and formatting Kyrgyz terminology, also the using semantic, morphological, syntactical methods of word-formation in terminology, the workmanship of formatting terminology are pointed out, owing to inner rich possibilities of native language.

The third part of the work is devoted to principles of Tynystanov K. to his dictionary building. It is proved that the creative work of the scientist in the work of creating dictionaries and role in determining types of syllables, and he is the first man in Kyrgyz lexicography, who determined the wealth of native language with imitative words; there is great possibility to create of them figurative verbs and the meaning of word- formative affixes. The scientific analysis of his discoveries is made, especially in distinct determination lexical-semantic and lexical- stylistic limits of dictionary words; so he has been recognized as a professional lexicologist, lexicographer and stylist in the linguistics.

The fourth part is devoted to such questions as language construction in 20 years of last century, using Arabian, Latin alphabets, working out orthography on their base, tendency of development of assimilated after revolution lexical unit, creating national Dungan people.

In conclusion total research results are made.

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин мамлекеттик тил жана кеп маданияты кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчиси:

КР УИАнын академиги,
филология илимдеринин
доктору, профессор
Б. Ө. Орузбаева

Расмий оппоненттер:

КР УИАнын корреспондент мүчөсү,
филология илимдеринин доктору,
профессор **Т. К. Ахматов**

Филология илимдеринин
кандидаты, доцент
И. Абдувалиев

Жетектөөчү мекеме:

Ж. Баласагын атындагы
Кыргыз улуттук университетинин кыргыз тил илими кафедрасы

Диссертация 2006 – жылдын « 5 » *июль* саат *10.00*го Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын Тил илими институтундагы филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын ыйгаруу боюнча Д 10.05.299 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот.

Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а

Диссертациялык иш менен Кыргыз Республикасынын Илимдер улуттук академиясынын Борбордук илимий китепканасынан таанышууга болот.

Автореферат 2006-жылдын « 5 » *июль* жөнөтүлдү.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, филология илимдеринин кандидаты

Б.А. Жайлообаев

ИЗИЛДӨӨ ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациялык изилдөөнүн актуалдуулугу. К. Тыныстанов өзүнүн илимий көрөңгөсү жана активдүүлүгү менен замандаш башка окумуштуулардан кескин айырмаланган. Ал кыска мөөнөттүн ичинде окуу программаларын түзгөн, окуу китептерин жана окуу куралдарын даярдап, басмадан чыгарган, көркөм чыгармаларды жазган, замандаштарынын эмгектерин рецензиялаган жана редактирлеген. Бул эмгектердин бир тобу жарык көргөн, калган бөлүктөрү Касым Тыныстановдун өздүк архивинде калган. Ал репрессиялангандан кийин, эмгектеринин бир тобу жок болгон. Айрымдары гана КР ИУАнын кол жазмалар фондусуна тапшырылган. Натыйжада, К. Тыныстановдун кыргыз тил илиминин түптөлүшүндөгү атуулдук эмгеги элге толук жетпей калган. Анын терс таасири кыргыз тил илиминин түптөлүү жана калыптануу маселелерин иштеп чыгууда да бүгүнкү күнгө чейин ачык байкалат. Ушул маселелердин чечилиши, башкача айтканда, К. Тыныстановдун архивдик илимий мурастарынын жарыяланышын тактоо жана аларга илимий талдоо жүргүзүү кыргыз тил илиминин тарыхый башатын аныктоого, К. Тыныстановдун илимий дараметин баалоого жана кыргыз тилинин изилденүү этаптарын белгилөөгө негиз түзөт. Биздин бул илимий изилдөөбүздүн **актуалдуулугу** ушул маселелерди илимий негизде чагылдыруу менен тике байланышат.

Диссертациялык изилдөөнүн жаңылыгы К. Тыныстановдун архивдик материалдарын илимий негизде баалоо менен байланыштуу каралат. Азыркы мезгилге чейин К. Тыныстановдун көптөгөн эмгектери, айрым эмгектерин эске албаганда, (Мисалы: Тыныстан уулу Касым. Эне тилибиз. – Фрунзе, 1928; Тыныстан уулу К. Эне тилибиз. – Маскөө, 1931; Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. – Фрунзе: Кырмамбас, 1934; Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе, 1936; ж.б.) архивдик материал катары сакталып турат. Бул эмгектерге бүгүнкү күндүн бийиктигинен баа берүү тарыхтын өктөм талабы болуп саналат. Изилдөө ишибиздин жаңылыгы – К. Тыныстановдун **архивдик эмгектерине** лингвистикалык баа берүү.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты - К. Тыныстановдун кыргыз тил илиминдеги ордун, анын кыргыз терминологиясын негиздөөдөгү эмгегин, сөздүктөрдү түзүүдөгү илимий принциптерин, сөздүн маанилерин сөздүк түзүү ишинде пайдалануу чеберчилигин, окумуштуунун кыргыз тил илиминин курулушундагы эмгектеринин маанисин ачып берүү.

Диссертациялык иштин милдеттери – К. Тыныстановдун архивдик материалдарына обзор берүү, илимпоздун лексико-